

Kulturozgodovinski portret (kroki) Slovencev*

Matjaž
Kmecl

Jugovzhodni del Alp, kjer se vrhovi Julijskih in Savinjskih Alp že spuščajo v dinarska sredogorja in na drugi strani v Panonsko nižino, poseljujejo od 6. stoletja Slovani; natančneje – eden najmlajših slovanskih narodov, Slovenci, nekakšen vmesni tip južno- in zahodnoslovanskih jezikov, deloma tudi kultur. Glavnina Slovencev živi danes v najsevernejši jugoslovanski republiki, Sloveniji, del z nekdanjim zgodovinskim središčem Celovcem (Klagenfurt) pa tudi v južni Avstriji, drugi del v severovzhodni Italiji od Trsta do Karnijskih Alp in majhen delček na Madžarskem. Vsega skupaj jih je dobra dva milijona, skupaj z obsežno diasporo med dva in pol in tremi milijoni.

Svet tod je bil po svoji substratni civiliziranosti izjemno pisan, saj je bil dolgo dotlej že nekakšno križišče poti med barbarskim vzhodom in Azijo ter kulturnim Mediteranom, med staro Helado in evropskim severozahodom. Tod čez so vodile prastare in pomembne poti v Orient, čezenj so potovali stari Argonavti, jantarski trgovci in rimske kohorte. Skratka: nevaren, dinamičen, živahen prostor. Naselitev tod je bila vabljliva in tvegana hkrati. Zgodovinarji radi zapišejo, da je bilo ob slovenski naselitvi tu prazno. Nenehnim navalom različnih preseljevalskih, polnomadskih, polvojaških plemen se niso zmogla upreti niti najbolj utrjena rimska mesta, kot je bila na primer Emona, rimska predhodnica današnjega slovenskega glavnega mesta Ljubljane. Skozi četr tisočletja so vanjo vztrajno butali Goti, Langobardi, Huni, Slovani, različni uporniki; kasneje so se pojavili še Ogri, Bajuvari in Franki. Vse to je sililo proti Rimu – tu pa je bil prehod, tako imenovana ljubljanska vrata; v njih zlepa ni kdo obstal; komaj se je naselil, že je prišel kdo drug, ga oropal, požgal, pobil, posilil. Ozemlje je dajalo vtis izpraznjenosti – čeprav seveda v resnici ni bilo prazno: naseljenci so se samo poskrili, se oddaljili od glavnih komunikacij, iz dolin zbežali v varnejša gorska pribežališča, refugije. Arheologi vsake toliko časa kakšno odkrijejo in vsa so po svoje slikovita, nenavadna: ta čas je mogoče najbolj znana Ajdna nad Jesenicami, 1000 m visoko, dobesedno v skalah, na koničastem hribu, s sijajnim pregledom nad velikim delom gorenjske ravnine.

V tem substratu, prebivalstveno malovidnem – verjetno na stari keltso-ilirski osnovi – naj bi se s stoletnim kopičenjem iste izkušnje oblikoval tragičen nazor (Slodnjak), da je življenje izvirno nevarno, tragično, da je vztrajanje v odprtem prostoru in spopadu nesmiselno, ker pomeni vnaprejšeni poraz; možnosti je v celoti zelo malo. Takšno naziranje so od starosel-

* Oba prispevka, Kmecl in Pintarjev, sta bila napisana za dvodnevni simpozij, ki bo pod naslovom *Dve kulturi za jutrišnjo Evropo* potekal v Benetkah 12. in 13. decembra letos.

cev postopoma prevzeli tudi slovenski naseljenci, zlasti še, ker so ga dogajanja potrejevala tudi še v naslednjih stoletjih. Zato so na primer izkazali le nekaj redkih poskusov državnega organiziranja; saj so bili res tudi socialno in civilizacijsko inferiornejši, toda zelo bistveno za njihovo ravnanje je bilo prevzete nekaterih temeljnih sestavin substratne kulturne izkušnje.

Kolikor raziskav je doslej opravljenih, kažejo na dinamičen kulturni kotel, v katerem je mogoče še danes najti vsaj sledove kateregakoli (indo)evropskega izročila; nas pa zanima predvsem temeljna usmerjevalna kulturnocivilizacijska naravnost. – Ta je, če le upoštevamo doslejšnjo ugotovitev, zahtevala kot socialni obrazec nekakšno mimikrijo, naglo prilagajanje in seveda nekakšno prevajanje ene kulture v drugo. Zato se tu zlepa ni izoblikovalo nobeno sredotežno središče; veljalo je preživitveno prilagajanje močnejšemu, zato je sem tudi razmeroma naglo prodrlo krščanstvo, bilo je mogoče brez bistvenih posledic preživeti bajuvarsko, avarsko ali frankovsko oblast, kasneje nekaj križarskega prehajanja, še kasneje nekaj stoletij turških plenilnih poskusov, Napoleonov pohod na vzhod in jugovzhod, ruske revanšistične polke, v novejši zgodovini vdor rimsko-berlinske osi. Ljubljano gojijo in priznavajo kot svoje skupno središče Slovenci šele zadnjih sto ali stopetdeset let. Nič frontalnega torej, pač pa preživetvena žilavost.

Prostor je bil na drugi strani tudi živahno križišče trgovskih in kulturnih poti. Le malo niže na Balkanu je stoletja, vsaj od 395 (ločitev na vzhodno in zahodno rimsko cesarstvo) naprej valovila in se krepila meja med kulturnim vzhodom in kulturnim zahodom. Slovenski kulturni in verski reformator Trubar je na primer v 16. stoletju fantaziral, da bi s protestantizmom »civiliziral«¹ Turke, že zdavnaj pred njim pa je Herman iz Karintije Slavus, v 12. stoletju, delal načrte za visokokulturno amalgamizacijo islama, krščanstva in antike, prevajal je celo koran v latinščino. Napoleonov državni uradnik in pisatelj Charles Nodier je še pred slabimi 200 leti pisal o živahnih in rednih prometno-trgovskih stikih Ljubljane s Carigradom. Do sem so najjužneje segala protestantska renesančna gibanja, do severnega roba Slovenskega etničnega ozemlja so proti severu segale turške ambicije (in zmogljivosti) proti Srednji Evropi. Tod čez je italijanska ali benečanska kultura prehajala na poljski, češki in ruski vzhod (nekaj bližnjih sodelavcev Petra Velikega, med njimi osebni zdravnik, je bilo iz teh krajev – med drugim seveda tudi zaradi sorodnosti oziroma razumljivosti jezika; iz istega razloga so bili prvi diplomatski odposlanci s habsburškega dvora v Rusiji – 15. stoletje – plemiči Herbersteini iz slovenskega prostora. In podobno.)

Na ta način se je razvilo nekaj pomembnih kulturnih refleksov. Najprej odprtost za različnosti, drugačnosti, svojevrsten kulturni pluralizem, kakršnega so sicer spodbujala že naselitvena dogajanja. Iz njega je nekako samoumevno izhajala disperzija, prevajalstvo, posredništvo: nobenega središča doma, zato pa izjemno bogato prenašanje različnih kulturnih izročil križem po Evropi. Že omenjeni Herman iz Karintije, Slovan, je deloval na saracenskih in južnofrancoskih univerzah, po 14. stoletju je načeloma komajda mogoče najti kakšno evropsko visoko šolo, na kateri ne bi dovolj opazno delovali tudi »slovenski«² profesorji. Dunajsko kot pogojno domicilno so leta 1365 pomagali ustanavljati – po obstoječi dokumentaciji in po raziskavah P. Simonitija je bila kakšna četrtna tamkajšnjih profesorjev in študentov sprva iz slovenskih krajev (prvih 100 let 700, drugo stoletje že 1500!), na njej se je kasneje zvrstilo vsaj 40 »slovenskih«³ rektorjev – še

noter v 19. stoletje (med zadnjimi sta bila jezikoslovec Miklošič in fizik Štefan) – in množica dekanov. Toda »slovenski« profesorji so delovali tudi sicer – od Helsinkov do Freiburga ali Münchna, od Petrograda do Beograda in Zagreba, od Prage do Padove. – Kot kulturni posredniki so Slovenci okrog škofa Jurija Slatkonja v 15. in 16. stoletju – s prenašanjem mediteranskih renesančnih in humanističnih nazorov – domala odločilno prispevali k prenovi dunajske naselbine iz srednjeveškosti v nove, moderne forme. – Skratka: sleherni čas jih je bilo vsaj za eno dovolj veliko in ugledno univerzo, ne da bi doma imeli vse do 1918. leta – razen nekaterih redkih poskusov – kaj podobnega. Enako je bilo z umetniki: čez tri leta bo poteklo 400 let, odkar je v Pragi kot dirigent v cerkvi svetega Jana umrl eden najbolj znanih svetovnih muzikov, Jakob Gallus-Petelin iz Kranjske. In le malo prej je v zdomstvu ali »nigdirdomstvu« končal utemeljitelj slovenskega tiskanega slovstva, predhodnik slovenske nacionalne zavesti Primož Trubar.

Nekakšna mimikrijska centrifugalnost, sredobežnost; tu je verjetno izvirno doma znameniti beg možganov, tu ima domovinsko pravico in tradicijo že tisoč let: tudi danes je po zelo približnih ugibanjih po svetu razsejanih med 600 do 900 vrhunskih slovenskih znanstvenikov in umetnikov, kar za manj kot dvamilijonski narod z lastnima dvema univerzama nikakor ni malo.

Takšno medialnost in tranzitivnost je spremljala močna absorpcija vsakovrstne, dobre in slabe kulturne ponudbe: enako hitro, kot je bilo sprejeto krščanstvo, se je v 16. stoletju ukoreninil protestantizem, ali v 18. barok. Prve operne predstave zunaj Italije so bile v Ljubljani (ok. 1660), ne da bi tu bilo kakšno trajnejše lastno gledališče. Ob koncu 17. stoletja so tu vzniknile različne bolj ali manj neformalne združbe po vzorcu južnoitalijanskih akademij, ki so delovale bolj društveno sprejemljivo kot institucionalno, čeprav je bilo tovrstnih prizadevanj veliko: komaj kdaj se je izcimila kakšna formno vidna kontinuiteta. Nagnjenost do prilagoditvenega skrivanja in tudi zmožnost za to se – za primer – lepo zaznava iz dejstva, da se je protestantizem – celo z nekaterimi tiski – kljub vsem rekatolizacijskim naporom in dovolj surovim metodam ohranjal na samotnih kmetijah še več sto let po oficialnem zatrtju. Isto velja za še mnogo starejše poganke navade: razlaga starodavnega kurenta s Ptujskega polja je do danes nedokončana, v nekaj desetinah pustnih mask različnih starosti se na Slovenskem skriva cela zgodovina od davnih dni naprej. Zadevo omenjamo, ker iz nje sledi nova kulturna karakteristika: skrita, notranja razslojenost, ki jo zunanja »topografija« komaj kaj izdaja – koeksistenca najrazličnejšega – naslojenega v diahronističnem in sinhronističnem smislu.

Pri polovici 16. stoletja je potem prišlo pod vplivom renesančnih in humanističnih idej do prvega pomembnejšega kulturnega in narodno sredotežnega poskusa s središčem v Ljubljani – s tiskom (prva tiskarna ok. 1560), šolstvom, prva tiskana knjiga je v slovensčini izšla leta 1550, prvi prevod biblije 1584. Pregledano je bilo ozemlje po etnični razsežnosti, prvič se uporablja skupno poimenovanje Slovenci. Takšno kulturno gibanje spremlja tudi velika siceršnja vznemirjenost, ki se kaže v serijah velikih in manjših kmečkih uporov – kot da gre za svojevrstno, čeprav rudimentarno nastajanje nacionalne države. Vse skupaj pa je bilo dovolj učinkovito zatrto. Kulturni protagonist poskusa Primož Trubar je že tako – skoraj simbolično – večino življenja moral odživeti zdoma; tudi največ drugih protestantov, ki so bili svojevrstni kulturni delavci, učitelji, tiskarji, knjižničarji, glasbeniki,

je moralo iz dežele – ne glede na to, da je bil že v njih samih zelo močan »nagon« po uhajanju iz lastnega prostora, po potovanju, vnašanju, odnašanju in prenašanju. Kmečke vojske, ki so pogosto šteje več kot plebiscitarno desetino prebivalstva, so bile nekajkrat krvavo potolčene; turške vojske so opravile svoje – in prastara izkušnja se je ponovno potrdila dovolj drastično: frontalnost in identificiranost nista nikdar dobri, treba se je prikriti, zginiti v vsakršno emigracijo, tudi tako se da vztrajati pri svojem. Treba je sicer čimprej zaznati in razumeti vse, kar prihaja, kar je novega, skrbno pretuh-tati, tudi sprejeti, kar je koristnega, ne pa se upreti. Ni koristno; nasprotno, nevarno je. Preživetveni refleks se je na kulturni ravni transformiral v nekakšno notranjo emigracijo, v velik posluš za razlikovanje med vide-zom in resničnostjo, za tragičnost in končnost, bržkone tudi v nekoliko okrepljeno sposobnost intelektualnega reagiranja.

V 17. in na začetku 18. stoletja sledi takšnemu poskusu osamosvojitve obdobje intenzivnega sprejemanja: na Slovenskem deluje cela vrsta severnoitalijanskih gradbenih mojstrov in slikarjev oziroma kiparjev (Pozzo, Rossi, Robba, Martinuzzi, Quaglia), ki ob vnetem sodelovanju prebivalstva popolnoma prenovijo in v marsičem po baročno majestetizirajo Ljubljano, postavijo niz odličnih palač in cerkva. Kar je v mestu starejše, žlahtnejše arhitekture, je skoraj vsa iz tistega časa – od stolnice do uršulinske cerkve, od škofijske palače do današnje podobe mestne hiše. Ob teh mojstrih se je formiralo nekaj odličnih od tod, na primer Gregor Maček, po mnenju umetnostnih zgodovinarjev poleg Plečnika najboljši slovenski arhitekt v slovenski zgodovini sploh. – Zelo močan je bil vdor predznanstvene mentali-tete: stoletje »delovnih« akademij (Academia operosorum) traja od konca 17. do konca 18. stoletja, začenjajo se zgodovinske raziskave, 1689 nastane enciklopedični zapis in zaris znanja o osrednjih slovenskih pokrajinah (Valvasorjeva Slava vojvodine Kranjske). In vendar skozi vse 17. stoletje izide komaj kakšna knjiga, vse ostaja prikrito, v številnih rokopisih! – Šele 18. stoletje prinaša spet pogum in odprto sceno: akademijsko gibanje je bilo osnova za ustanovitev filharmonične družbe 1701 – v različnih oblikah deluje do danes; sredi stoletja je bila v Ljubljani postavljena velikanska gledališka stavba z 800 sedeži (za mesto z 9000 prebivalci)!

Dogajanju je logično sledil nov vzpon domačega duha, katerega večji in učinkovitejši del se je sicer spet odlil v evropski prostor, del, ki je vztrajal, pa je začel predstavljati prvo kontinuiteto in trajnost. Bežen inventurni pogled na takratni izvoz možganov: matematik Vega, utemeljitelj sodobnega čebelarstva Janša, slikar in rektor dunajske akademije likovnih umetnosti Kavčič, zdravniki Starovasnik, Sentimar, Plenčič (ki je domala neznani utemeljitelj in začetnik zaščitnega vakciniranja), filozof Karpe, polihistor Popovič, vsi evropske kapacitete, s svojim delom so zlasti opazno dimenzionirali dunajsko univerzo in duhovno življenje na Dunaju sploh.

Drugi del pa je, kot je bilo že rečeno, končno začel ostajati doma. V meščanskem in »nacionalnem« 18. stoletju je prišel z različnimi revoluci-onarnimi gibanji tudi za Slovence neizbežni čas samoodkritja, identifikacije. Nacionalnost je postala vrednota, narod se je zazdel nekakšen kolektiven subjekt, zanj so veljala enaka pravila kot za posameznika – svoboda, enakost, bratstvo, vendar seveda tudi moč – duha in telesa, upoštevanja vredna drugačnost. Suverenost je bilo treba najprej potrditi s prepričljivostjo duhovne in vsakršne, skratka, nacionalne samobitnosti. Potuhniti, skrivati se, prilagajati se enostavno ni bilo več mogoče. Nacionalnokulturna identi-

nost je postala tako zelo pomembna, da ni zalegla nikakršna mimikrija več; prej nasprotno – zdela se je rahitična, znamenje šibkosti, svojstveno samozanikanje, nesvobodnost. V Evropi se sproži znamenita tekma narodov z vsakovrstnimi združenji v velika nacionalna telesa in bilo se je treba končno odločiti: ali še naprej skrivanje in s tem postopno izginotje ali vstop na odprto sceno in tveganje.

Če bi bili patetični, bi rekli, da se je s tem začel velik nacionalen hazard, ki traja do danes. Od vsega začetka je bilo namreč jasno, da so Slovenci med najmanjšimi evropskimi narodi, da živijo na eni najnevarnejših lokacij evropskega trebuha, kamor neprestano silijo različni veliki in mali interesi, da so po tradiciji brez najmanjše državoupravne organizacije, celo z zakrnelim smislom zanjo, torej tudi brez tovrstne ambicije, da jim prevelika kulturna in zgodovinska drugačnost ne omogočata nikakršnega pannacionalnega združevanja, na primer ilirskega/južnoslovenskega ali vse-slovenskega. Enostavno prerazlični so bili, zaznamovani s povsem svojevrstno kulturnozgodovinsko tradicijo, jezikovno drugačnostjo, celoto bivanja (zato za marsikoga na slovenskem jugu Slovenci še danes veljajo za notorične separatiste in individualiste; pravkar poteka 150 let, odkar so jih prvič tudi izrecno označili za takšne). Povrhu je meščanstvo na slovenskih tleh, kakor je že bilo povsod drugod, nosilec novih procesov, iz starih refleksov katastrofalno hitro nacionalno propadalo. Logika tega razpadanja pa ni bila samo zgodovinska, slovensko značilna, bila je tudi aktualna: najprej – Dunaj kot avtoritativno državno središče, cesarska prestolnica, je bil na nemškem jezikovnem ozemlju in vsa nova družbena praksa je prav tako iz zahodnoevropskega epicentra sem prihajala prek nemškega sveta. Če k temu dodamo še preprosto dejstvo, da je bil velik del plemstva na Slovenskem od nekdanj nemškega rodu, potem je razumljivo, da se je zdelo vse, kar je gosposko, predvsem pa moderno, nemško (deloma tudi italijansko). – V to smer je končno sistematično in organizirano delovala nemška nacionalnozdrževalska ideja, ko je začela postajati militantna in nenasitna.

Edina možnost za narodno reformiranje in strnitev je bila v takšnem položaju *moralna* in *kulturna* krepitev – izobraževanje, literatura, glasba, gledališče, kulturnoprosvetno delo, knjižnice, slikarstvo, šport. Iz zgodovine in iz aktualne situacije je vsa ta produkcija bila uglašena elegično napadalno, z opaznimi liričnimi nastavki in poudarki. Od tod krlatica, da so Slovenci narod lirikov (čeprav je pisatelj Levstik že 1858 opozarjal, da narod, ki nima svojega pripovedništva in dramatike, ne more govoriti, da ima svojo literaturo, naj ima še tako imenitno lirsko umetnost), da so se formirali z literaturo, ne z vojsko, dinastijo, državo, policijo, gospodarstvom in drugimi političnimi realijami. Slogan je obstal, celo z dovolj smiselnim logičnim in zgodovinskim ozadjem – vendar prej in bolj v funkciji mitskega surogata za vsakdanjo politično rabo.

Prvi val modernega nacionalnega samoidentificiranja se je začel v drugi polovici 18. stoletja v tako imenovanem Zoisovem (baron Zois je bil polovično furlanskega rodu) krogu: s slovniciami, historiografijo, pesniškim almanahom (Pisanice, 1779–1781), novim prevajanjem Biblije, domačo opero (vsaj libretom zanjo), prvo moderno gledališko predstavo (18. decembra 1789, v letu francoske revolucije), tudi časopisom (Ljubljanske novice 1797–1800). Ugodno zgodovinsko naključje je hotelo, da je prav takrat napoleonski sunek z znamenji francoske meščanske revolucije pljusknil tudi sem, da se je vsaj deloma in vsaj začasno ob tem sloveniziralo

šolstvo, da je Ljubljana postala vsaj za nekaj let pomembno upravno središče širšega področja – kajti v tistih pičlih letih, zlasti še 1809–1813, ko je bila glavno mesto Ilirskih provinc, je tu zrasla in se duhovno konstituirala pomembna generacija kasnejših tvorcev postopne nacionalne emancipacije, niti ne samo kulturne: Prešeren, Čop, Koseski, Bleiweis, temveč tudi gospodarstvenikov in ob njih duhovniških razsvetljenцев, ki so na široko šolali ljudstvo (Slomšek); med njimi posebnežev, ki so se po starih nagonih raztepli po svetu, deloma zaradi utesnjenih razmer doma, deloma zaradi velike intelektualne in socialne vznemirjenosti: Fister, ki je sodeloval z Marxom, Smolnikar, ki je v Ameriki ustanavljal različne verske sekte, Baraga kot misijonar, ki je ameriškim Indijancem pisal prvo slovnico in jih navajal na sodobno kmetovanje, in podobni.

Zmeraj bolj neizprosna je bila potreba po formiranju moderne nacionalne skupnosti z mrežo ustreznih institucionalnih prilastkov. Toda položaj je bil s tem v zvezi res elegičen ali kar brezupen: medtem ko se je vsa Evropa združevala v velike nacionalnodržavne enote, medtem ko je v teh »pomlajevalnih«, osvoboditvenih in revolucionarnih dogajanjih rasla kulturna in druga samozavest in so si vsenavzkriž delili ali prisvajali ozemlja, vsaj pravice do njih, je tu šlo za razmeroma inferioren in majhen nacionalni relikv s peščico intelektualcev, povrhu z globokim nagonom po skrivaštvu in socialni mimikriji v sebi. – Stanje je narekovalo nekaj povsem svojevrstnih strateških nalog, ki so bile vse tudi kulturnopolitične narave: razširiti in poglobiti zavest o lastni nacionalni samobitnosti in pravici do nje; nacionalizirati buržoazijo (»gospodo«) in z njo gospodarstvo, frontalno in čimprej izobraziti narod na široko, nadomestiti na ta način kvantiteto s kvaliteto, zato nacionalizirati šolstvo in seveda pregledati narodno ozemlje, ga identificirati, se preštovati, sformirati lastno politiko.

V šolstvu je duhovščina razvila paralelen sistem podeželskih šol za poučevanje osnovnega znanja – računanja, branja in pisanja. Te šole, dolgo samo nedeljske, kot jih je zasnoval in populariziral štajerski škof Slomšek (»slovenski Pestalozzi«), so bile slovenske: »normalne« osnovne šole, normalke, so slejkoprej ostale nemške. Boj za nacionalno šolo je tekkel vse do konca habsburške monarhije leta 1918: leta 1894 je na primer padla ena od dunajskih vlad ob glasovanju za slovensko *paralelko* na celjski nižji gimnaziji; prva popolna srednja šola s slovenskim učnim jezikom je bila zasebna, cerkvena, nastala je komaj dobrih 80 let nazaj. Običajen ugovor zoper slovensko šolo je bil, da ni učbenikov zanjo, zato se je pomemben del slovenske inteligence skozi vso drugo polovico 19. stoletja posvetil pisanju učbenikov. V deželnem parlamentu so bile pogostne scene, ko je govornik mahal za govorniškimi odrom z nekaj knjigami, zavitimi v robec, in retorično spraševal, kaj naj narod, ki ima samo tolikšno literaturo, s svojo šolo.

Seveda pa je šlo za pomembno vprašanje. Prvotni narodni aktivist in kasnejši odpadnik, visoko inteligentni Karel Dežman, je priznaval, da je velikanska večina prebivalstva tu zares slovenska, toda to da velja samo za preprosto ljudstvo; izobraženstvo, ki je v narodu zmeraj vodilo, pa je že zdavnaj nemško. Zaradi tolikšnega pomena »gospode« se naj bi zdela sleherna slovenizacija šole in javnega življenja neutemeljena.

Nasproti tej je nastala nekakšna kmečko demokratična teza, ki je prisegala izključno le na ljudstvo (Levstik) kot narodno osnovo. Teza je bila zanimiva, vendar v globokem nasprotju z dogajanjem v Evropi – kjer je bilo že zdavnaj jasno, da temelji vse, kar je bilo novega in modernega, na meščan-

stvu. – Zato ni bilo druge – moral se je začeti moralni boj za lastno buržoazijo in s tem, recimo, idejno nacionalizacijo kapitala kot temeljne politične realije. Pravzaprav je bilo treba delovati na dveh važnih ravneh: široki, ljudski, in na gosposki. 1851. je bila ustanovljena prva vseljdska založba – Mohorjeva družba v Celovcu, prav tam in prav takrat pa so začele izhajati tudi prve literarne revije za zahtevnejšo publiko. Ustanovljena je bila prva osrednja kulturnoznanstvena ustanova, Slovenska matica (1864), toda ob njej tudi mreža kulturnoprosvetnih društev, tako imenovanih čitalnic (od 1861 naprej). Nacionalna družba se je torej stratifikacijsko bogatila, garnirala, od šestdesetih let se je postopoma bogatila tudi dejavnostno in institucionalno: za začetek predvsem društveno, ljubiteljsko: ustanovljena so bila prva športna društva, dramatično in pisateljsko društvo; 1868 je začel izhajati časopis, ki je nekaj let kasneje postal prvi slovenski politični dnevnik (»Slovenski narod«); 1866 je pridobilo slovensko meščanstvo tudi najpomembnejšo literarno institucijo – roman (prva slovenska pripoved, ki si jo je avtor upal tako poimenovati, je bil Jurčičev Deseti brat iz omenjenega leta).

Prvi nacionalni politični program, ki je nastal v srednjeevropski, torej tudi v avstrijski in slovenski meščanski revoluciji 1848, je vseboval poleg temeljne zahteve po upravni združitvi vsega slovenskega etničnega ozemlja predvsem postavke kulturnega značaja: reformiranje in nacionalizacijo šolstva, vključno z zahtevo po lastni univerzi. Peter Kozler je 1853. izdelal prvi zemljevid tako imenovane »združene Slovenije« (»velika« je po tedanjem običaju ni bilo mogoče imenovati). Po 1868. so to nacionalnozdrževalno idejo širili na velikih vseljdskih shodih »taborih« – največjega, v okolici Ljubljane, se je udeležilo blizu 30.000 ljudi. Zelo naglo se je politizirala široka plast prebivalstva: kakorkoli se je že stanje navzven pogosto demonstriralo dovolj banalno, kot na primer z množičnimi pretepi.

Odpor zoper tovrstno prebujanje je bil brutalen in je spodbujal nova in nova tehtanja, kaj s prihodnostjo: ali si je treba prizadevati, da »združena Slovenija« postane samostojna federalna enota v cesarstvu, ali naj se zastavijo vse sile za ustanovitev povsem nove južnoslovenske države, v avstrijski »ječi narodov« ni bilo videti nobene perspektive. Še zmeraj so bili dovolj glasni tudi prenovljeni »ilirski« glasovi po popolni, torej tudi kulturni unifikaciji južnih Slovanov: za začetek naj bi sicer na Slovenskem imeli dva jezika, višjega srbohrvaškega, gosposkega za pomembnejše stvari, in domači »dialekt« za ljudstvo, kasneje pa bi se razlika med njima morala zmanjševati in končno povsem prenehati. Obstajal je strah, da ljudstvo srbohrvaščine ne bi sprejelo in bi bilo potem še ranljivejše, še šibkejše pred germanizatoričnim pritiskom. Postopoma, še posebej izrecno in jasno pri kasnejšem Cankarju, se je ob tem utrdila zavest, da habsburško cesarstvo Slovencem res ne zagotavlja nikakršne nacionalne prihodnosti in je treba »ven«, morda res v posebno, novo južnoslovansko državo, v katero pa bi bili vključeni izključno politično; kakršnokoli kulturno amalgamiranje bi moralo biti izključeno. Znamenite Cankarjeve besede o tem se glasijo: »Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratrance, – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu.« Kultura je po Cankarjevem prepričanju izraz slovenske narodne moči, ki ni prav nič manjša od vojaške. – In takšna slovenska samoocena z občasnimi precej nebitvenimi variacijami obstaja do dandanes: Jugoslovanska skupnost naj

bi bila družina svobodnih in povsem enakopravnih narodov, tudi slovenskega seveda.

Druga polovica 19. stoletja je torej bila čas odločilnega tehtanja: ali bo moralna moč tolikšna, da bo kos izrazito nenaklonjeni zgodovini, legi in celo lastni civilizacijski realnosti – ali bo uspela formirati Slovence kot suvereno in sposobno narodno skupnost. Izid se je dolgo časa zdel skrajno negotov. Spopad ni bil le frontalen, bil je totalen – tudi v tako marginalnih rečeh, kot so napisani na hišnih tablicah, ali okoli tega, koliko predstav sme biti v gledališču slovenskih in koliko nemških; toda tudi za bančne sisteme, za jezik v javnosti.

Preštevanje ni potekalo samo na volitvah in v parlamentu, tudi na veselicah in pogrebih. Postopoma pa je le postajalo nekako jasno, da prerod uspeva. Pomembno vlogo pri tem sta odigrala literatura in jezik; pisatelj Mencinger je kasneje tak razvoj ponazoril z omembo, da si v njegovih mladih letih (r. 1838) skoraj nihče ni upal zapisati kaj več kot preprost ali celo aliptičen stavek; na družabnih prireditvah in celo v zasebni korespondenci so tudi veliki narodnjaki raje uporabljali nemščino. Treba je bilo samo dvoje troje desetletij in praksa se je povsem spremenila.

S postopno notranjo, kulturno okrepitevijo začenja potem nastajati potreba po primerjalni identifikaciji – v evropski kulturni družini. Najprej jo je mogoče zaznati v »internem«
prepričevanju; značilen v tem smislu je Stritarjev esej k prvemu ponatisu Prešernovih Poezij 1866, ki ga je poantiral takole: »Ko bi se sklicali narodi pred sodni stol, naj se izkažejo, kako so gospodarili z izročeni talenti; kako se je vsak po svoje udeležil vesoljne človeške omike; smel bi se mali slovenski narod brez strahu pokazati med drugimi z drobnoknjigo, kateri se pravi: Prešernove poezije«. V literaturi se začenjajo fabule o slovenskem človeku v evropskem svetu in simulacije oziroma preizkušnja njegovih sposobnosti zunaj domačega kraja. Literarni rezultat je seveda pritrjujoč: slovenski človek je povsem evropskega formata, očarljiv in sposoben, niti malo provincialno inferioren.

Resničnost je bila, kot je rado v podobnih primerih, nekoliko drugačna: slovenska sredotežnost je bila še zmeraj precej šibka, intelektualno razseljevanje izjemno močno, zdaj precej okrepljeno v slovenski svet: od Peterburga do Beograda, od Prage do Zagreba. Domača javnost je bila do vratu v narodnoobrambni krču, naklonjena avtarkični zaprtosti in provincialni previdnosti. Po svoje značilen – in takrat močno odmeven – je bil moskovsko-zagrebski Slovenec Celestin, ki je 1883 v programski razpravi Naše obzorje trdil, da Slovenci zaradi svoje majhnosti ne zmorejo lastnih idej, svojo realnost lahko osmišljajo le z evropskim kontekstom: po svoje je bila teza dobra, ker je govorila zoper samozapiranje, po drugi strani pa je bila le svojevrstno pričevanje o nezaupanju vase. Dovolj naj bi bilo, da Slovenci na svoji realnosti preskušajo zamisli, ki jih je sicer odkrila in prakticirala Evropa; lasten avantgardizem se ni zdel mogoč. Saj mora vsa energija v samoohranjanje; kako boš potem iznajdeval in počel nekaj, česar v Evropi ni.

Ob fin de siècle se je na Slovenskem porodil docela avtohton impresionizem, kakršnega je iz pleneristične logike z izvirnimi razglabljanji in iskanji razvila skupina nadarjenih in trmastih bohemov – Grohar, Jakopič, Jama, Strnen. »Doma«
v Ljubljani so jih žaljivo odklonili kot meglene »morostarje«
in »špinačarje«
– 1904. pa so se s skupinsko razstavo v Miethkejevem salonu na Dunaju čez noč proslavili kot najkvalitetnejša avant-

gardna skupina srednjeevropskih umetnikov. – Bil je to pomemben dogodek in trenutek v slovenskem nacionalnokulturnem emancipiranju: po dunajskem uspehu jih je pozdravila tudi domovina – slovenska kultura in slovenska zavest sta morali vračunati evropsko dimenzijo. Začela je dejavno veljati formula, da morajo Slovenci zaradi svoje občutljive majhnosti seveda kar se da budno paziti na svojo identiteto, obenem pa morajo biti kar se da odprti na vse strani, da se v prečujočni samozadostnosti ne zadušijo, sese-dejo in ne zaostanejo.

Sploh je prinesel začetek tega stoletja Slovencem velik in pomemben duhovni in s tem emancipacijski vzpon, zaznamovan z markantnimi skupinami: ob slikarski še literarna četverica (Cankar, Župančič, Kette, Murn) ali literarnozgodovinska (Priatelj, Kidrič, Žigon, Grafenauer), arhitektovska (Plečnik, Fabiani, Vurnik), ki je po velikem ljubljanskem potresu 1895. poskrbela za tako imenovano secesijsko Ljubljano.

Ob koncu prve svetovne vojne leta 1918 dotlejšnje tehtanje glede slovenskega vztrajanja v cesarstvu sploh ni bilo več samo debatna tema; treba se je bilo dejavno odločiti, in padla je kocka: Slovenci so se odločili sodelovati v novi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ob tem so sicer zaradi lastne nerodnosti in mednarodnih političnih iger zgubili več kot tretjino nacionalnega ozemlja, tako da je poslej vse do danes slovenska duhovnost obremenjena s to invalidnostjo, po drugi strani pa so končno le zaživel (vsaj) poldržavno, polsuvereno.

1919 so formirali lastno univerzo, ki je za svoje jedro takoj pritegnila vrsto razseljenih intelektualcev, dokončno se je profesionaliziralo nacionalno gledališče, nekaj let kasneje je začela delovati narodna galerija, v tridesetih letih nacionalna akademija znanosti in umetnosti. Zdaj se duhovna Evropa že nekako samoumevno in sproti, soustvarjalno pretaka skozi slovensko kulturo: dadaistična internacionalna, nemški in sovjetski konstruktivizem, tudi sovjetski proletkult, z zahoda italijanski futurizem, s severa ekspresionizem in z juga zenitizem. Nacionalna forma je tako trdna, da se to zdi samoumevno; prej in raje se začenja pojavljati skrb, če česa ni. Z Jakopičem se je po lastni imanentni logiki avtohtoni impresionizem presnavljal v svojevrstno ekspresionistično umetnost vseh barv in ekstaz (Jakopič ni bil samo dober slikar, temveč tudi nadarjen mislec); podobno se z Osterčevim ali Kogojevimi delom dogaja v glasbi. Skratka, zdelo se je, da je proces slovenskega modernega kulturnega in s tem nacionalnega formiranja zaokrožen, za trenutek se zazdi, da je vročica popustila in da je hazard, o katerem smo govorili, končan – s skromnimi, vendar tešljivimi dobitki.

Toda zelo naglo se je pokazalo, da prav čisto tako vseeno ni, da je kulturni in nacionalni hegemonizem mogoč tudi med najbližjimi sorodniki. Najprej se je oglasila monarhična unitarna ambicija: en kralj, ena država, ena kultura, en jezik; niti deset let po rojstvu nove države je prišlo do tako imenovanega jugoslovenarstva. Ideja o tem, da ne moremo biti enotni, če ne govorimo istega jezika, se poslej trdovratno ohranja do današnjih dni. – Celo pesnik Oton Župančič, najvišja kulturna avtoriteta, je ob priložnosti izrazil misel, da jezik ne more biti poglobitveni atribut nacionalne kulture: slovenski ameriški pisatelj Luis Adamič je pisal samo angleško, pa vseeno ne more skriti svoje slovenskosti. Nastal je velik hrup, spet se je dovolj prodorno okrepilo teoretsko in politično definiranje nacionalnega vprašanja (Kardelj, Vidmar idr.). Pokazalo se je, da gre za problem, ki se mu

Slovenci ne bomo mogli nikoli čisto izogniti. V publicistiki, sociologiji, literaturi in politiki zelo močno »cvete« kar naprej, tudi dandanašnji. Najbrž v Evropi ni naroda, ki bi toliko premišljeval sam o sebi, ki bi se kar naprej ogledoval s tolikšnim nezaupanjem in spraševanjem, pogosto odkritim strahom.

Ob začetku druge svetovne vojne je zgodovina še enkrat potrdila tragično izkušnjo z življenjem v tem prehodnem prostoru, le da je to pot Slovence zatekla v popolnoma novih okoliščinah: kot definirano, legitimno skupnost, na planem – ni se bilo mogoče potuhniti. Bili so hipoma razkosani med hitlerjevce, ducejevce in hortyjevce, obsojeni na razselitev in iztrebljenje. – Toda že dva tedna po okupaciji so imeli nadstrankarsko odporiško organizacijo, tako imenovano Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Začeli so boj, tradicija pa se je ob tem oglašala samo še z dejstvom, da ta boj ni bil samo oborožen spopad (partizanska vojska je že prvo leto štela nekaj tisoč borcev, ob koncu vojne okoli 40.000), partizanski voditelj Boris Kidrič je glasno poudarjal, da je to kulturni boj – šlo je za kulturno preživetje, za obstanek slovenske kulturne in civilizacijske drugačnosti, samobitnosti. Na okupiranem ozemlju je bil razglašen kulturni molk, v ilegali pa se je razcvetelo ljudsko in siceršnje pesništvo (10.000 verzifikacij); v odprtem boju je padlo ali pa je bilo usmrčenih več kot sto umetnikov. O tem so nastale prave legende; ko so ubijali pesnika Ivana Roba, je zaklical po italijanskem pesniku: Kdor umre za domovino, je živel dovolj! Že 1942. je v ilegali tiskarni izšla prva partizanska pesniška zbirka (Mateja Bora »Previharimo viharje!«), 1944. so bili na osvobojenem ozemlju ustanovljeni znanstveni institut, poklicno gledališče, stalni radio, deloval je svojevrsten parlament (plenum) kulturnih delavcev. Slovenska državnost se je okrepila in dozorela, tako da so po vojni Slovenci stopili v Demokratično federativno republiko Jugoslavijo kot samostojna republika z lastno upravo, parlamentom in ustavo.

Potemtakem po drugi vojni ni bilo mogoče pričakovati drugega kot naglo kompletiranje nacionalnih, kulturnih in znanstvenih organizacij: do danes se je na primer nabralo kakšnih 50 razstavnih salonov in galerij, okoli 20 radijskih postaj, že zelo zgodaj je začela delati nacionalna televizija. Demokratizacija kulture je spodbudila široko kulturnoprosvetno dejavnost: okoli 1200 pevskih zborov, 110 godb na pihala, toda tudi dva dovolj dobra simfonična orkestra in dve operi ali 95 glasbenih šol. Na Slovenskem deluje 22 založb, ki letno izdajo toliko knjižnih naslovov, da se Slovenci ob Skandinavcih uvrščajo po Unescovih statistikah v svetovni vrh; za izposajo skrbi mreža 830 knjižnic. In podobno. Za primerjavo naj rabi podatek, da Slovenci namenjajo za subvencioniranje svoje kulture približno desetkrat več kot na Kosovu in še zmeraj petkrat več kot v Srbiji (na glavo prebivalstva).

Kulturna politika deluje – generalno gledano – v komplementarnosti dveh idej: policentrično-pluralistične – s prepuščanjem iniciative in možnosti »širšemu prostoru« (na primer občinam, ki lahko same po svoji presoji in potrebi odločajo o višini »kulturne« obdavčitve osebnih dohodkov kot glavnih virov za subvencijske sklade) – in enotnostorske – o skupnem in enotnem slovenskem kulturnem prostoru, ki zagotavlja dovolj enotne kriterije in konzistentno delovanje celotnega duhovnega prostora Slovencev; obenem ta ideja nalaga dolžnost in skrb za kulturni razvoj povsod tam, kjer za to iz različnih razlogov ni najboljših možnosti – predvsem med Slovenci

v drugih državah, v Avstriji, Italiji in v izseljenstvu. Na eni strani torej logika čim popolnejše demokratizacije kulture in sprostitve vsakršne ustvarjalnosti, na drugi povezanost v enotno delujoči skupnosti.

S tem bi ta kratki očrt tudi končali. Kulturna zgodovina Slovencev izpričuje izjemno trdoživost – še danes so najmlajši evropski narod, ki izključno sam skrbi za svojo kulturo – ne le duhovnostvarjalno, kar je seveda samo po sebi umevno, temveč tudi materialno. Z nekoliko patetike bi lahko rekli, da jih je zgodovina prisilila biti nekaj, kar bi utegnilo biti vzorec prihodnjega sveta: nenasilnega, kulturno pluralističnega, neagresivno trdnega v varovanju svoje kulturne samobitnosti. Naj se mi oprusti ta samohvala, če jo kdo tako razume: navsezadnje najbrž ni na svetu še kje tako malo samoumljivosti, kot je je v kulturnem preživetju majhnega naroda. Tudi današnjega slovenskega.

Slovinci včeraj, danes, jutri

Emil Milan
Pintar

1. Namesto uvoda nekaj o optiki obravnave

Človeško življenje je mnogo prekratko, njegov spoznavni in pojmovni aparat pa bistveno preveč negotov, da bi mogel z resnostjo znanstvenika ali dostojanstvom poznavalca kaj gotovega reči o narodu, o njegovem včeraj, danes, jutri. Tudi najbolj dokumentirane razprave o narodu takó ostajajo na ravni eseja, osebnega in subjektivnega pogleda na zapletene družbene procese, v katerih se narodi oblikujejo in spreminjajo. Zavest o tej nujni subjektivnosti takó postaja ne le pogoj, temveč edini realni okvir strpnega razgovora o narodih in družbenih procesih v njih. Ti procesi seveda imajo svojo notranjo logiko, ki jo je mogoče do določene mere spoznati in tako dobiti vpogled v nujnost kakšnega dogajanja. Če na to gledamo v celoti, vidimo, da so ti procesi protislovni in sprepleteni v toliko presečišč in medsebojnih povratnih zank, da je napovedovanje o njih vedno znova podobno vedeževanju. Kolikor je namreč družba v strukturnem pogledu kontinuum institucij, tako je v razvojnem kontinuum procesov; in če je še mogoče za nekatere od njih določiti interne trende (»spontani trendi«), je to skoraj nemogoče, vsaj doslej, za njihovo vsakokratno rezultanto. Instrumentarij družboslovnih znanosti daleč zaostaja za táko nalogo, toliko prej, ker tudi med tolmačenjem in napovedovanjem kakšnega dogajanja na eni strani in realnim dogajanjem v določeni družbi obstaja povratna zanka: ni namreč mogoče izločiti dejstva, da kvalitetna, racionalna razlaga zapletenega spleta družbenih procesov vpliva povratno, prek njihovega samoosveščanja na dinamiko in vsebino teh procesov. To je specifičen primer Heisenbergovega principa nedoločljivosti v proučevanju družbenih zakonitosti.

Vse to ne ovira družboslovnih znanosti, da ne poskušajo z razvojem kategorialnega aparata, torej metodologije na eni in scientiometrije na drugi, dohiteti sedanost in z večjo mero gotovosti, kakor jo daje prerokba, napovedati prihodnost. V posameznem ji to že uspeva in na tej uspešnosti,